

Могила О.А.
Київський національний
лінгвістичний університет

ТЮРКСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

За своїм походженням лексика українських говорів є неоднорідною. Основу її, як і кожної сучасної слов'янської мови, складають слова, успадковані українською мовою із спільнослов'янської. У процесі розвитку тісних економічних та культурних зв'язків українців з іншими слов'янськими та неслов'янськими народами до словникового складу українських говорів увійшла значна кількість запозичень, яка становить надзвичайно цікавий і багатий в лінгвогеографічному, етимологічному, семантичному та структурному аспектах матеріал, що може використовуватися для вирішення актуальних проблем сучасного мовознавства.

Одну з найдавніших груп становлять запозичення з тюркських мов, які почали входити до словникового складу української мови ще в дописемний період. Потрапляли вони до українських говірок в різні історичні періоди і різними шляхами: або з татарської, або з турецької мов. На українському мовному ґрунті тюркізми, як і всі інші лексичні запозичення, адаптуючись, зазнають певних фонетичних та морфологічних змін. Семантичне ж засвоєння, як правило, супроводжується семантичними зсувами. У результаті в одних випадках ці слова зберігають значення мови-джерела, в інших – у запозиченого слова утворюється нове: спостерігається деталізація реалії або ж утворюються нові значення внаслідок трансформації поняття.

До словникового складу південно-західних українських говірок тюркські лексичні запозичення здебільшого потрапляють з турецької мови через угорське посередництво. Деякі з них поширені на значній території, інші займають обмежений простір і мають вузьколокальний характер. До їх складу входять слова на позначення предметів побуту й домашнього вжитку (*дар¹ак* 'гребінь для розчісування вовни та волокна' < тур. *tarak* 'гребінь, чесалка (ткацьке)' [ЕСУМ II: 13]; надсянське *канчук* 'нагайка, батіг' < тур. *kançı* [Лесів 1997: 222]; лемківське *канцюх*, надсянське *канчук* 'торбинка на тютюн' < тур. *karczuk* здрібніле від *kar* 'мішок'; *тютюн* < тур. *tütün* [Лесів 1997: 82, 222]); одягу і взуття (лемківське *кахтан* 'коротка верхня одежа'; *чуга*, *чуганя* 'рід верхнього одягу' [7, 82]; надсянське *сукмана* 'верхня одіж з вовни' [там само, 222]) та інші.

У Причорномор'ї та Приазов'ї, де протягом тривалого часу перебували тюркомовні племена, зустрічається багато гідронімів тюркського походження: *Айдар*, *Аргамаки*, *Бакшала*, *Громоклія*, *Саксагань*, *Самара*, *Тилігул*, *Чичиклія*, в основі яких, як правило, лежать апелятивні назви: *Аргамакли* – тюрк. *аргамак* 'баский кінь', *Чичиклія* – 'тюрк. *чічак* 'квітка' [8, 162-181].

Представлені тюркізми і в метеорологічній лексиці українських говорів. Так, українською літературною нормою для позначення повітря, густо насиченого водяною парою, є лексема *туман*, яку зафіксовано в південно-східних і поліських українських говорах, спорадично – у південно-західних (крім частини закарпатських). У буковинських і гуцульських говірках Закарпатської обл. відзначено акцентний варіант ¹*туман*, а у західнополіських сс.Велика Ведмежка Вл та Кутин Рв спостережено зміну граматичного роду: *ту¹ман* 'виступає у формі жіночого роду: ¹*сива ту¹ман*'.

У гуцульських та закарпатських (марамороські) говірках лексема *ту¹ман* звучує семантику до 'густий туман на полонинах' [ДЛАЗ II: карта 124], 'густий туман на полонинах восени' (Чорна Тиса Зк), 'густий туман у горах' [ДЛАЗ II: карта 124], 'густий туман на полонинах, який дуже довго стоїть (упродовж двох тижнів)' (Луг Зк). Значення ж 'туман' безвідносно до додаткових диференційних ознак у цих говірках передає питома українська лексема *м¹рак(а)*.

У середньонаддніпрянських говірках протиставлення 'густий' – 'рідкий туман' реалізоване за допомогою лексеми *ту¹ман* та деривата *тума¹нець*' (Нехайки, Олімпіадівка Чрк), а в західнополіській говірці с. Кухче Рв *ту¹манниця* – 'туман зі снігом'. Зрідка в середньонаддніпрянських говірках сему 'густий туман' реалізують порівняльні звороти *ту¹ман йак ст'іна* та *ту¹ман йак молоко*; пор. також *моло¹ко* 'туман' (Макіївка Чнг).

В українських говорах для позначення дії 'покриватися туманом' уживаються дієслова *тума¹ніти*, *ту¹манитися* [Грінч. IV: 294], *приту¹манювати* [Грінч. III: 448], *потума¹ніти* [Грінч. III: 383], *зату¹манювати* [Грінч. II: 110], *зату¹манити* [Желех. I: 277], а також предикативні словосполучення іменника *ту¹ман* з дієсловом *клу¹баситси* (буковинські), *вийшоу* (Залаззя Вл), *нал'а'гайе* [Грінч. II: 501], *стоу¹ном стоїит'* (Доротище Вл), *у¹нау*, *п'ідой¹миўс'а* (Чорна Тиса Зк), *устаїе* (спорадично всі українські говори).

Лексема *ту¹ман*, яка є дещо пізнішою від праслов'янських *мла* та *м¹рака*, запозичена до східнослов'янських (укр., рос., блр. *ту¹ман*), польської (*tuman*) та болгарської (*туман*) мов з тюркських, де *tuman* 'туман, морок' [Преоб. II: 1157; Фасмер IV: 119]. На думку О. Брюкнера, до словникового складу польської мови ця назва потрапила за посередництвом східнослов'янських мов [14, 584].

Часом в одній говірці на позначення туману вживається кілька лексем, які семантично диференціюються насамперед за ступенем конденсації водяної пари в повітрі: 'густий' – 'рідкий'. Розрізнення може реалізуватися за допомогою означень *густий – рідкий ту¹ман* (середньонаддніпрянські говірки), *густий – рідкий мрак* (Дубове Зк) або виражається лексично. Найбільше лексичних протиставлень зафіксовано у гуцульських говірках: *м¹рака* 'густий туман', *м¹рачка* 'малий', *ту¹ман* 'густий туман на полонинах, який стоїть дуже довго' (Луг Зк); *м¹рака* 'густий туман', *м¹рачка* 'рідкий', *ту¹ман* 'густий туман на полонинах восени' (Чорна Тиса Зк); *м¹рака* 'густий туман', *м¹рачка* 'рідкий', *мр'еч* 'туман над річкою', *окит* 'туман, що йде від снігу' (Луки Зк). Зауважимо, що значення лексеми *ту¹ман*, яка для гуцульських говірок є пізнішою від *м¹рака*, часто пов'язане з полонинами, тобто з пастухуванням жителів Гуцульщини.

Літературною нормою для позначення семи 'льодинка, що утворилася при стіканні рідини з даху' є лексема *бу¹рулька* [СУМ I: 261]. У говірках української мови вона спорадично фіксується у середньополіських, подільських, окремими вкрапленнями – у середньонаддніпрянських, наддністрянських, гуцульських, степових та волинських говірках; у середньополіських говірках зафіксовано лексему *бо¹рул'а*. Ця лексема в українських говорах є, правдоподібно, запозиченням з тюркських мов (пор. кар. крим.-тат. *бурлу* 'брунькастий' < бур 'брунька', а також кар. крим.-тат. *борулу* 'трубчастий', тур. *borulu* < *бору* (*boru*) 'труба', що зводиться до того самого тюркського кореня *bor-/bur-*, що й *буран*) [ЕСУМ I: 304].

На позначення 'снігопаду з вітром' в українських говорах функціонує дві лексеми: *бур'а* та *буран*: *бур'а* відома у всіх українських говорах, частіше – у північних та південно-східних, рідше – у південно-західних. Із семантикою 'снігопад з вітром'

спорадично у північних та південно-східних говорах вживається назва *буран*; її вживання зафіксовано і у волинських та подільських говірках; варіант *бурун* відзначено у середньополіських говірках, *бурган* – у говірці с. Варварівка Крг. є *бурунище*; у полтавських говірках *бурун* – ‘кучугура снігу’. Спорадично в південно-східних говорах лексема *буран* вживається у значенні ‘сильний вітер’; з цією семантикою окремими вкрапленнями фіксується вона також у подільських та покутських говірках південно-західного діалектного масиву.

Відома ця назва й у російських говорах, в основному в степовій смузі південного сходу (зокрема, у Приураллі), звідки ще декілька століть це слово прийшло до російської мови [Трубе 1977: 81]. Ізгласу продовжують блр. *бурán*; болг. *бурán*; пол., ч., слц. *buran*; схв. *бурáнь* [ЕСУМ I: 298; Фасмер I: 243]. У східнослов'янських мовах лексема *буран* – запозичення з тюркських мов (тат., тур. *buran* ‘метелиця, снігопад’) [ЕСУМ I: 298; Фасмер I: 243]. На думку М. Шанського, до української та білоруської мов це слово потрапило за посередництвом російської [ЭСБМ I: 413]. В. Даль дає таке тлумачення слова *буран*: Буран знизу, коли вихор піднімає і крутить сніжинки із землі, буран зверху, коли в той же час іде сніг [Даль I: 142], тобто ця назва передає два різні види снігопаду: низовий і загальний. У російських говорах уживається і форма *бурун* – ‘сиб. буран, заметіль, метелиця, завірюха’ [Даль I: 144], а також деривати *буранина*, *буранка* ‘снігопад’ [1, 132]. Зв'язок лексем *буря* і *буран*, таким чином, має лише характер народної етимології, оскільки за походженням це – два різні слова: одне з них – питоме слов'янське, інше – запозичення з тюркських мов.

Деякі слова тюркського походження є локалізмами, вони мають вузьколокальний характер. Так, у говірках нижнього Подністров'я, населення якого займається виноградарством, В. Дроздовський зафіксував назву *басараба* ‘туман, що шкодить виноградникам’ [4, 16]. Ізгласа продовжується у сербських, хорватських та болгарських говірках, де для позначення ‘дощу, при якому світить сонце’ вживаються такі назви: болг. *бансара*, схв. *balsara*, *basra* [15, 36]; в одній з болгарських говірок *балсара* – ‘опаді, що шкодять виноградникам’ [там само, 51]. Ці назви сягають також турецької *balsira* ‘дощ із сонцем’ [там само, 36].

Невеликий ареал утворює також і лексема *дзіндзил* ‘льдинка, що утворилася при стіканні рідини з даху’ у закарпатських говірках, яка етимологічно пов'язана з *дзіндзик* ‘китиця або інша висяча прикраса’ та *дзюндзя* ‘висяча прикраса’, які потрапили до карпатських українських говірок з угорської мови (угор. *gyöngy*, *gyünyü*), в якій вони є запозиченням з давньотюркської [ЕСУМ II: 61]; пор. також болг. *жюнджюре* ‘льдова бурулька’, *джунджуріи* ‘дрібні речі’ [там само, 43].

У говірках нижнього Подністров'я, Причорномор'я та Приазов'я значну групу на позначення вітрів становлять запозичення з тюркських мов, які увійшли до складу українських говірок в основному через посередництво болгарської мови. Так, у говірках північного узбережжя Азовського моря, а також нижнього Подністров'я [10, 39] вживається лексема *каранкан* ‘північно-західний вітер’, що запозичена з тюркських мов, де *kara* ‘чорний, похмурий, суворий’. Адже ще й зараз у турків та монголів побутує звичай позначати сторони світу за допомогою кольорів: схід – синій, захід – білий, південь – червоний, північ – чорний [9, 100]. У цьому зв'язку привертають також увагу сербські та хорватські діалектні назви вітрів: *бели ветар* ‘південний вітер’, *црни ветар* ‘західний

та 'північний', *црнијот*, *црни* 'західний', *црвен ветар* [9, 103, 118], пор. також болг. *бел вятър* 'південний', *черния вятър* 'західний', мак. *црниот* [15, 24].

Лексема *ка|раель* 'західний вітер' у говірках Причорномор'я також запозичена з турецької мови, де *kara* 'чорний', *yel* 'вітер'; її ізоглосу продовжує болг. *ка|раель* 'теплий західний вітер' [там само, 17].

Таким чином, тюркські лексичні елементи потрапляють до словникового складу українських говірок різними шляхами і в різний час. На українському мовному ґрунті вони зазнають певних фонетичних та морфологічних змін, адаптуючись до структури української говірки.

Використана література:

1. *Горячева Т.В.* Материалы к изучению русской народной метеорологической терминологии // *Этимология*. 1972. – М., 1974. – С. 129-135.
2. *Грінченко Б.* Словарь української мови. – К, 1958-1959. – Т. I-IV.
3. *Дзедзельський Й.О.* Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР: (Лексика). – Ужгород, 1960. – Ч. 2.
4. *Дроздовський В.П.* Українські говірки Бессарабського Примор'я: Дис. канд. філол. наук. – Ч. II (Додаток). – Одеса, 1962. – 217 с.
5. *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар: У 2-х т. – Львів, 1886.
6. *Етимологічний словник української мови.* – Т. I-IV. – К., 1982–2003.
7. *Лесів М.* Українські говірки у Польщі. – Варшава, 1997. – 492 с.
8. *Масенко Л.Т.* Тюрксько-українські взаємозв'язки і паралелі // *Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках.* – К., 1981. – С. 162-181.
9. *Михайлович В.* Српскохрватски називи ветрова // *Прилози проучаванји језика*. II. – Нови Сад, 1966. – С. 99-122.
10. *Москаленко А.А.* Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958. – 78 с.
11. *Преображенский А.* *Этимологический словарь русского языка*. В 2-х т. – М., 1959.
12. *Словник української мови.* Т. I-XI. – К., 1970–1980.
13. *Фасмер М.М.* *Этимологический словарь русского языка.* – Т. I – IV. – М., 1964–1973.
14. *Brückner A.* *Słownik etymologiczny języka polskiego.* – Warszawa, 1974. – 806 s.
15. *Koseska V.* *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim.* – Wrocław: Warszawa: Kraków: Gdańsk, 1972. – 131 s. + 30 map.

Могила Ю.А.

Київський національний університет театру,
кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого

ДО ПИТАННЯ ВІДТВОРЕННЯ ЧЕСЬКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Ономастика – підсистема словникового складу української мови, яка підпорядкована її фонетичним, акцентуаційним та граматичним законам. Як і лексика української мови, вона формувалася протягом багатьох століть і являє собою конгломерат різномовних та різночасових утворень, поповнюючись за рахунок лексики найбільш споріднених з нею слов'янських мов. Одним із джерел збагачення української лексики є власні географічні назви, які містять багатий матеріал з історії народу, його духовної культури, історії мови та географії. Топоніми є продуктом утворення певної мови, і їхня структура не становить замкненого кола, оскільки географічні назви входять до лексичного складу мови і підлягають законам її розвитку.